SVETOVNI DAN FILOZOFIJE

KDO MISLI KRITIČNO?

Slovenska nacionalna komisija za UNESCO
Slovenian National Commission for UNESCO

Organizacija Združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo
United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

KAZALO

Miha Debenak in Tomaž Grušovnik	**Uvodnik --- 4**
Marjan Šimenc	**Kritično mišljenje v obdobju postresničnosti, lažnih dejstev in teorij zarot --- 6**
Boris Vezjak	**Kritično o kritičnem mišljenju danes --- 20**

UVODNIK

UNESCO Svetovni dan filozofije, ki je vsako leto posvečen obravnavi aktualne teme z namenom spodbujanja medcivilizacijskega dialoga, kulture miru in promocije človekovih pravic, bo letos namenjen skupnemu premisleku pojma, ki ga sicer velikokrat slišimo, a morda slabše razumemo. Gre za koncept »kritičnega mišljenja«, ki mu grozi nenavadna usoda: zaradi pogostosti nereflektirane uporabe lahko postane svoje nasprotje, torej nekritično ponavljanje besedne zveze brez njenega pravega razumevanja. Velikokrat lahko slišimo koga zatrjevati, da »moramo razmišljati kritično, ker so nam pametni tako rekli«, ne da bi pri tem pomislil, da je ravno slepo sklicevanje na avtoritete primer nekritičnosti.

Kaj torej je kritično mišljenje in kdo razmišlja kritično? Kar je bistveno za ta pojem sta prav gotovo odločenost in pogum, da mislimo samostojno. Vsi ljudje namreč po naravi razmišljamo in prav mišljenje zadeva sleherno razsežnost našega vsakdanjega življenja. Vpliva na naša čustva, odločitve, etiške in politične presoje in predvsem na kakovost bivanja. Kritičnost nas spodbuja, da se ne prepustimo udobnosti, kadar nam svet ponuja enostavne in izgotovljene resnice, marveč sami prevzamemo nadzor nad svojimi mislimi, ne pa starši, družba, mediji itd. Ker pa nas svoboda mišljenja ne obvaruje pred predsodki, potvarjanjem, polresnicami in lažmi, je vloga filozofije tudi v tem, da nam pomaga pri jasnosti in natančnosti naših misli, da bi ne le do drugih, marveč tudi do sebe bili – kritični.

Kritično mišljenje mora tako tudi do sebe biti kritično, na kar opozarjata dve tukaj objavljeni besedili, ki sta jih pripravila filozofa dr. Marjan Šimenc iz Oddelka za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in dr. Boris Vezjak iz Oddelka za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Mariboru. Poleg teh besedil, ki bralce uvajata v razmislek o pomenu, razvoju, protislovjih in tegobah kritičnega mišljenja, velja opozoriti še na številna gradiva, posvečena negovanju kritične refleksije, ki so javno dostopna na spletni strani Društva za razvoj humanistike – zofijini.net.

KRITIČNO MIŠLJENJE V OBDOBJU POST-RESNIČNOSTI, LAŽNIH DEJSTEV IN TEORIJ ZAROT

Marjan Šimenc

»Racionalno in kritično razmišljanje bi moralo biti obvezen predmet v šoli, pa bi bilo manj teorij zarot, praznoverja, šarlatanskih zdravilcev in verskega nasilja.« (Zapis na Facebooku ob diskusiji glede cepljenja proti korona virusu.)

Očitno je sicer, da civilizacijski zdrs, ki se ga poskuša zajeti z oznakami, kot je postfaktičnost in postresničnost, spodjeda temelje premisleka, ki je osnova za urejanje življenja v skupnosti, manj očitno pa je, kakšen odziv nanj je lahko učinkovit. Ker je za govor o alternativnih dejstvih in za »teorije« zarot značilno nekritično sprejemanje najbolj bizarnih trditev, se zdi opozarjanje na pomen kritičnega mišljenja povsem smiselno. Še več, sposobnost ustaviti tok »trditev« in spekulacij ter narediti prostor za argumentiran premislek, ki temelji na preverjenih dejstvih, lahko razumemo kot temeljno značilnost izobraženosti in razumnosti.

Vendar to opozarjanje na potrebnost kritičnega mišljenja ne omeni, da v nekem smislu živimo v obdobju zmagoslavja kritičnega mišljenja. V Sloveniji *Zakon o osnovni šoli in Zakon o gimnaziji* »kritično moč presojanja« oziroma »samostojno kritično presojanje« uvrščata med bistvene cilje vzgoje in izobraževanja. Kritično mišljenje je vključeno na večino seznamov spretnosti za 21. stoletje, vplivne mednarodne organizacije, denimo Svet Evrope in

OECD (OECD 2019), ga postavljajo kot enega ključnih ciljev edukacije. To vseprisotnost kritičnega mišljenja v ciljih izobraževanja, ki odraža tudi soglasje v splošni javnosti glede njegovega pomena, pa spremljajo pojavi v »realnem« svetu, ki ne pričajo samo o odsotnosti kritičnega mišljenja, temveč včasih tudi o popolni izgubi občutka za realnost. Pri tem ne gre samo za nekaj posameznikov ali za osamljene skupine, temveč so v javnem prostoru vedno bolj prisotne »teorije«, za katere se zdi, da pravzaprav temeljijo na odsotnosti kritičnega premisleka. Od kot to nenavadno sobivanje kritičnega mišljenja in njegovega nasprotja?

Pomemben razlog za to koeksistenco je bržčas to, da je bilo kritično mišljenje sicer vpisano med cilje izobraževanja in je ta besedna zveza postala del uradne, pa tudi vsakdanje govorice, tej formalni in diskurzivni uveljavitvi kritičnega mišljenja pa ni sledil resen premislek v splošni javnosti glede tega, kaj ta cilj pomeni, kako ga uresničiti, pa tudi o tem, kje so njegove meje. Izostal je torej kritični razmislek o samem kritičnem mišljenju. Če bi ga vzeli resno, bi postal objekt preiskave kritičnega mišljenja tudi samo kritično mišljenje. Tako pa je kritično mišljenje pogosto ostalo deklarativni cilj, manj pa sestavni del šolskega življenja in vsakdanje realnosti. Zato je premislek o pomenu kritičnega mišljenja v obdobju po-resničnosti smiselno začeti s premislekom, kaj kritično mišljenje pravzaprav je.

Zdi se, da vpis kritičnega mišljenja med njegove cilje izobraževanje postavlja pred veliko nalogo: ne gre samo za občasno kritičnost, se pravi sposobnost za rabo nekaterih miselnih spretnosti, o katerih govorijo

in jih podrobno razčlenjujejo številni učbeniki kritičnega mišljenja, temveč za preobrazbo učencev, ki naj bi te miselne spretnosti ponotranjili do te mere, da bi dejansko začeli misliti na nov način.

Vendar pa to razumevanje kritičnega mišljenja ni samoumevno. Poimenovanje kritično mišljenje je pravzaprav nenavadno: ali ni vsako mišljenje kot mišljenje kritično, tako da je oznaka kritično pravzaprav nepotrebni pleonazem? Zdi se namreč, da nekritično mišljenje sploh ne zasluži poimenovanja mišljenje. Učenci zato ne potrebujejo dodatnega pouka o kritičnem mišljenju, zadošča, da jih šola uči misliti.

Vendar se mišljenje v vsakdanji govorici, včasih pa tudi v strokovnem govoru, uporablja na različne načine. V pogovorni slovenščini mišljenje označuje tudi mnenje (spomnite se vprašanja zajedljivega voditelja televizijskega kviza: »Mislite ali veste?«), ki je šibkejše tako od prevzete in nepremišljene vednosti kot tudi od kritične refleksije. Kadar »misli« divje švigajo po glavi, nimamo časa za njihovo kritično analizo, temveč se nam vrti od vsega, kar se dogaja. Tako da izraza kritično mišljenje ne gre razumeti kot opis, ki se nanaša samo na predmete, ki imajo lastnosti, ki so opredeljene v opisu, temveč kot lastno ime. Po ameriškem filozofu Saulu Kripkeju (2000) so lastna imena togi označevalci. Vzpostavljajo referenco na določen objekt in ga ne opisujejo, tako da bi se ime še naprej nanašalo na osebo (oziroma stvar), čeprav bi oseba (v alternativni realnosti) svoje lastnosti spremenila: Platon bi tako ostal Platon, čeprav ne bi postal Sokratov učenec in čeprav ne bi blestel v pisanju dialogov, Robert Golob pa bi ostal Robert Golob,

čeprav ne bi postal predsednik vlade. Zato nam pri razumevanju kritičnega mišljenja ne pomaga dosti razmislek o pomenu opisov »kritično« in »mišljenje«, temveč je bolj koristno raziskati zgodovino poimenovanja kritičnega mišljenja.

Zgodovina kritičnega mišljenja

Termin kritično mišljenje (angleško »critical thinking«) označuje gibanje v izobraževanju, ki se je začelo v ZDA v prvi polovici dvajsetega stoletja, v osemdesetih letih – po priporočilu *National Commission on Excellence in Education* leta 1983 – pa je doživelo neverjetni razcvet na vseh ravneh izobraževanja in v ZDA postalo, kot ugotavljajo nekateri kritični ocenjevalci, prava izobraževalna industrija, vsaj če sodimo po številu tečajev, učbenikov, testov znanja in zaposlitev.

Začetek tega procesa je težko natančno določiti, vsekakor pa je v razvoju kritičnega mišljenja pomembno vlogo igrala opredelitev ameriškega filozofa Roberta Ennisa v članku *A Concept of Critical Thinking* (1962), v katerem kritično mišljenje opredeli kot »pravilno oceno trditev« (»the correct assessing of statements«), in Ennisovih nadgradnjah te opredelitve v številnih poznejših člankih. Referenčno mesto pa je nato zavzela opredelitev, ki jo je za *Odbor Ameriškega filozofskega društva za preduniverzitetno filozofijo* v procesu, ki je trajal od februarja 1988 do novembra 1989, oblikovala skupina ekspertov s pomočjo delfske metode. Ta kritično mišljenje opredeljuje kot »namensko, samo-regulacijsko presojo, ki ima za rezultat interpretacijo, analizo, evalvacijo in sklepanje, kot tudi pojasnitev dokaznih, konceptualnih, metodoloških, kriterioloških oziroma konceptualnih preudarkov, na katerih presoja temelji.« (Faccione, 1990)

Tradicija kritičnega mišljenja se potemtakem ukvarja predvsem z *epistemološko adekvatnostjo* (Burbules; Berk, 1999): prepoznanje napačne argumentacije, logičnih napak, prehitrih posplošitev, nejasnih trditev, dvoumnih konceptov, neutemeljenih predpostavk itd. Orodja kritičnega mišljenja tako sodijo predvsem na področje formalne in neformalne logike, njihov namen pa je popraviti površno in malomarno mišljenje ter ga nadomesti z bolj zanesljivimi metodami raziskovanja. Hkrati s tem osrednjim tokom kritičnega mišljenja so se iz čisto praktičnih pa tudi strogo teoretskih potreb začeli razvijati različne vzporedne smeri tematizacije kritičnega mišljenja.

Del tradicije je tako postal tudi zelo pragmatičen pristop, ki skuša učencem in študentom svetovati, kako čim bolj učinkovito izpolniti zahtevo po kritičnem mišljenju, ki jo pred njih postavlja izobraževalni sistem na preverjanih znanja, in jim v ta namen priskrbi recepte in sezname miselnih spretnosti, ki jih morajo izkazati pri pisanju esejev in opravljanju izpitov.

Pomemben del tradicije kritičnega mišljenja pa je tudi razmislek o možnosti kritičnega mišljenja, tako glede tega, kaj sploh je kritično mišljenje, kot glede tega, ali obstajajo splošne miselne spretnosti, ki jih je mogoče uporabiti na vseh področjih. Aktualni sta tudi vprašanji, ali je kritično mišljenje vselej vezano na kontekst in kako močno je kritično mišljenje

vezano na ozadnjo vednost? Del tradicije kritičnega mišljenja je tako tudi premislek, ki postavlja pod vprašaj kritično mišljenje in njegovo omejenost na logiko in argumentacijo, pri čemer opozarja na pomen domišljije in čustev v mišljenju ter na dejstvo, da je razmišljujoči posameznik vselej že utelešen, da vselej že biva v svetu in da je vpet v odnose z drugimi. V navezavi na vse to se opozarja na pogosto slepoto za družbeni kontekst, v katerem mišljenje poteka, pri čemer se analizira tudi različna pojmovanja kritičnega mišljenja z zornega kota iz družbe izključenih oziroma marginaliziranih skupin.

Ko govorimo o tradiciji kritičnega mišljenja, imamo seveda v mislih novejšo tradicijo, ki je vezana na izraz »critical thinking«. Ko se je ta tradicija vzpostavila, pa je svoje začetke našla v daljni preteklosti, na začetku filozofske refleksije, pri Sokratu (v obdobju prvega, grškega razsvetljenstva) in potem v filozofiji razsvetljenstva, zlasti pri Kantu, ki je razsvetljenstvu kot obdobju v razvoju evropske civilizacije z znamenitim izrazom »izhod iz nedoletnosti« v članku *Kaj je razsvetljenstvo?* dal ključno opredelitev. V dvajsetem stoletju gibanje kritičnega mišljenja svojega začetnika najde pri Johnu Deweyu. Ta ameriški filozof in pedagog sicer ne uporablja izraza kritično mišljenje, saj raje govori o refleksiji (*reflective thinkin*g), vendar je njegov poudarek, naj učenci ne sprejemajo vednosti pasivno, temveč morajo biti miselno aktivni, močno zaznamoval gibanje kritičnega mišljenja.

Kot smo opozorili zgoraj, se je gibanje kritičnega mišljenja uveljavilo v ameriškem izobraževalnem sistemu in začelo utelešati središčni cilj vzgoje in

izobraževanja. Popularnost, splošna sprejemljivost in samoumevnost je imela posledice: kritično mišljenje je bilo treba kodificirati, sistematizirati, zajeti v učbenike in ga preverjati. Popularnost prinaša zamejenost, vsebinska zamejenost pa tudi specifično izpraznjenost. Mišljenje izgubi del kritičnega naboja, ko postaja niz vaj, spretnosti in metodičnih poudarkov, ki jih je mogoče posredovati učencem in potem preverjati s testi znanja. Izgubljati začne tudi značilnost žive misli, ki učencem pomaga misliti njihov vsakdan ter jim pomaga razumeti specifičnost generiranja spoznanj na posameznih znanstvenih oziroma disciplinarnih področjih. To ne pomeni, da iskanje premis, preverjanje veljavnosti sklepanja, identificiranje predpostavk trditev in iskanje logičnih napak v argumentaciji ne pripomore k boljšemu razumevanju in kvalitetnejši misli, pomeni pa, da zgolj osredotočenost na formalno in neformalno logiko ne zadošča, če naj ima misel kritični potencial.

Strast do nevednosti, hotena nevednost in kritična družbena infrastruktura

Vendar razkorak med idealom kritičnega mišljenja in slabo oziroma neustrezno prakso kritičnega mišljenja v izobraževalnem sistemu le delno pojasni razpad skupnih in splošno sprejetih meril za presojanje utemeljenosti naših prepričanj in stališč, ki smo mu priča.
Iskanje značilnosti idealnega kritičnega misleca ter identifikacija spretnosti, ki naj jih obvlada, in kriterijev, ki jim mora zadostiti mišljenje, če naj se imenuje kritično, je postopno začel dopolnjevati drug

vir razmisleka o kritičnem mišljenju, ki ga zanima predvsem, kako ljudje dejansko razmišljajo. Odmevom teh razmislekov smo priča tudi v Sloveniji. Nekateri avtorji tako poudarjajo, da ljudje nismo samo radovedna bitja, ki si zastavljamo vprašanja in iščemo razlage, temveč naše ravnanje zaznamuje tudi *strast do nevednosti* (Salecl, 2020) in *hotena nevednost* (Grušovnik, 2020). Drugi opozarjajo na spremenjene družbene okoliščine: digitalna omrežja nas zasipajo z nepreverjenimi informacijami, zato bi bilo poleg kritičnega mišljenja treba razvijati *medijsko pismenost*, prežetost vsakdanjega življenja z znanostjo pa poleg *znanstvene pismenosti* terja tudi *pismenost o znanosti*, ki bi nam pomagala pri razumevanju dometa in omejitev znanstvenih spoznanj.

Švedska filozofinja Asa Wikforss (2021) opozarja, da aktivnost pogosto povezujemo s kritičnim mišljenjem, pasivnost pa z nekritičnim sprejemanjem. Vendar pa miselni angažma včasih ne vodi do kritičnega premisleka stališč, temveč mu nasprotuje. Tako kot so v Sokratovem času mojstrsko počeli sofisti, lahko tudi danes spretnost v mišljenju vprežemo v obrambo svojih stališč pred kritiko, s čemer refleksija ni več samo značilnost kritičnega mišljenja, temveč služi tudi nasprotovanju kritičnemu mišljenju in zaščiti udobja identitete, ki nam jo nudi pripadnost skupini zagovornikov določenih pogledov.

Iz tega sledi, da kritični pretres trditev sam na sebi ne zadošča za kritično mišljenje. Kot je samokritično opozarjal pred kratkim umrli francoski sociolog znanosti Bruno Latour (2004), se teorija zarot pravzaprav opira na dosežke kritične misli, za katero

je bilo vselej značilno, da v procesu premisleka postavi pod vprašaj samoumevno in splošno sprejeto. Vsled tega smemo reči, da je opozicija med kritičnim in nekritičnim mišljenjem kompleksna, večplastna in dinamična. A za razmislek o tem ni treba poseči izven tradicije kritičnega mišljenja. Tradicija kritičnega mišljenja je tudi tradicija kritike kritičnega mišljenja in opozarjanja na to, kdaj kritično mišljenje ni zadosti kritično, da bi nosilo ime kritično mišljenje. Pri tem se zdi posebej zanimivo danes že klasično razlikovanje Richarda Paula (1988) med *krepkim* in *šibkim* kritičnim mišljenjem. Šibko kritično mišljenje analitične spretnosti uporablja predvsem na stališčih drugih, krepko kritično mišljenje pa skuša premisliti pogojenost in omejenost subjektovih lastnih stališč. Iz te perspektive velja danes poleg splošnega poudarka, da do gotove vednosti pridemo tako, da preverjamo utemeljenost posameznih trditev, razvijati tudi kritično mišljenje v obliki globinsko kritičnega mišljenja, se pravi mišljenja, ki se zaveda lastnih meja in ki premisleku izpostavi subjektova lastna prepričanja, pa tudi načela, iz katerih pri tem izhaja. Zaradi tega se globinsko kritično mišljenje močno opira na epistemološko refleksijo, se pravi na načelni premislek, ki se ukvarja s statusom vednosti in poteh, po katerih lahko pridemo do nje.

Pri preiskovanju meja kritičnega mišljenja je skupaj s Stephenom Vassalom (2014) smiselno opozoriti na nevarno sorodnost tipa subjektivnosti, ki ga zahteva kritično mišljenje, z neoliberalnim jazom. Od jaza, ki je primeren za tekmovalno ekonomsko okolje 21. stoletja, se zahteva, da je individualiziran, discipliniran, da zasleduje lastne interese. Neoliberalni

jaz je kreativni, fleksibilni, samo-regulirajoči reševalec problemov ter podjetni posameznik, zavezan samo-izboljševanju, strateškemu samo-upravljanju in povečevanju lastnega človeškega kapitala. S tem je prilagojen potrebam ekonomske rasti, globalnega tekmovanja, učinkovitosti in produktivnosti, pa tudi naraščanju neenakosti med ljudmi in eroziji demokratične participacije.

Obenem pa je pešanje vloge kritičnega mišljenja v javnem življenju pokazalo na moment, ki je znotraj gibanja kritičnega mišljenja ostal dokaj neopažen. Gre za dejstvo, da kritično mišljenje ni samo stvar dogajanja v glavah posameznikov, temveč je družbeni proces, ki za svoje delovanje potrebuje družbeno infrastrukturo. Med kritično družbeno infrastrukturo ne sodi samo tista, ki oskrbuje prebivalstvo z najnujnejšimi potrebščinami oziroma preprečuje razpad sistema, temveč vanjo spadajo tudi šole, mediji in zaupanje v skupna merila resničnosti. Tega zaupanja, se zdi, ni več. Tako da bi bila danes prva naloga kritičnega mišljenja v šoli prav razmislek o skupnih kriterijih, ki so potrebni, da bi bilo kritično mišljenje sploh mogoče. Polarizacija družbe, napadi na javno dobro, razgradnja institucij, ki služijo vsem državljanom, in fragmentacija na majhne skupine tako v resnici terjajo več kritičnega mišljenja, a to mora biti bolj radikalno – tudi bolj radikalno od teoretikov zarot. Le-ti so namreč pripravljeni postaviti pod vprašaj prav vse – se pravi čisto vse, razen svoje vere v neko specifično interpretacijo realnosti. Ta slepa vera zagovornike teorij zarot približuje pripadnikom sekte: v svoj dvom in v prepričanja, ki ga motivirajo, namreč verjamejo z gorečnostjo vernikov. Kritično mišljenje

pa ne pomeni samo kritičnosti do drugih, temveč predvsem kritičnost do samega sebe in do temeljev lastne vednosti. Preiskovanje temeljev prepričanj daje manj udobne gotovosti, kot jo lahko da pripadnost skupini, ki zase trdi, da poseduje uvid v pravo realnost. Nelagodje, povezano z uvidom, da naša spoznanja niso popolnoma gotova, da znanost ne pozna dokončnih odgovorov, temveč je nenehen proces samo-popravljanja, je včasih težko prenesti. Zato kritično mišljenje ni nekaj, kar je za ljudi preprosto in naravno, temveč je zahteven in težaven ideal. A če nas zanima resnica, se mu ne moremo odpovedati.

Literatura

Burbules, N., Berk, R. (2013). *Critical Thinking and Critical Pedagogy: Relations, Differences, and Limits.* V: T. Popkewitz (ur.), Critical Theories in Education. New York: Routledge.

Ennis, R. H. (1962). *A Concept of Critical Thinking. Harvard Educational Review*, 32 (1), 81-111.

Facione, P. (1990). *Critical thinking: a statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction. Executive summary: the delphi report.* Millbrae, CA: California Academic Press.

Grušovnik, T. (2020). *Hotena nevednost*. Ljubljana: Slovenska matica.

Kant, I. (2006). *Odgovor na vprašanje: Kaj je razsvetljenstvo? V: Kant, Zgodovinsko-politični spisi*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Kripke, S. (2000). *Imenovanje in nujnost.* Ljubljana: Krtina.

Latour, B. (2004). *Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. Critical Inquiry*, 30 (2), 225-248.

OECD (2019). *Fostering Students creativity and critical thinking.* Pariz: OECD.

Paul, R. (1988). *Critical Thinking and Learning: A Maximalist versus Minimalist Approach. Journal of College Reading and Learning,* 21 (1), 113-130.

Salecl, R. (2020). *Strast do nevednosti.* Ljubljana: Mladinska knjiga.

Vassalom, S. (2014). *The Entanglement of Thinking and Learning Skills in Neoliberal Discourse. V: T. Corcoran (ur.), Psychology in Education* (145-165). Rotterdam: Sense Publishers.

Wikforss, A. (2021). *Hörensagen*. New York: Harpercollins.

Prispevek je nekoliko spremenjeno besedilo članka *Kritično mišljenje v obdobju lažnih dejstev, alternativne vednosti in teorij zarot,* ki je bilo 3.2.2022 objavljeno v spletni reviji *Alternator*.

KRITIČNO O KRITIČNEM MIŠLJENJU DANES

Boris Vezjak

Danes se velikokrat pogovarjamo o pomankanju kritičnega mišljenja, toda ob tem spregledamo, da je težava tudi obratna: to je postal celo trendovski izraz, ki bistveno presega svoje začetno poslanstvo, smisel in tudi pomen, zakoličen znotraj filozofske tradicije. Vsi bi bili kritični, vsi bi gojili kritično mišljenje. Ampak koliko je ta napor dejansko vreden, bi morali biti tega veseli? Je kritično mišljenje nekaj, kar uhaja nadzoru kritičnosti, smo dovolj kritični do novih rab kritičnega mišljenja, bi smeli govoriti o njegovi zlorabi, ko si ga prisvajajo različne discipline? Zakaj to počnejo, kakšni so njihovi nameni in kaj je z njegovo »širitvijo« sploh narobe?

Da je prav filozofija v zgodovinskem smislu njegova zibelka, ni mogoče zanikati že od začetkov sokratske dialektike. Znameniti bosonogi Sokrat je bil tisti, ki je vpeljal metodo analitičnega preizpraševanja, po svojem osnovnem bistvu usmerjenega v razpravo o izbrani temi skozi format dialoga. Vzpostavitev mišljenja kot nekakšne veščine in spretnosti, kako v analizi na podlagi dejstev priti do sklepov in sodb, toda le na podlagi razumskih pravil, ki smo jih pri tem sprejeli, danes predstavlja enega od standardnih ciljev v vzgojno-izobraževalnem sistemu, s pomočjo katerih želimo mlade ljudi oblikovati v kritično misleča bitja. Takšno spoznanje je že po sebi dovolj za premislek, kaj želimo s takšnim ciljem doseči in ali se ta cilj spreminja skozi različne družbene in kulturne

situacije. Je morda tako, da bi morali vpričo splošnega obubožanja standardov javne rabe razuma v družbi zahtevati še več kritične nastrojenosti do dogajanja okoli nas? Mar niso naša življenja v času ponorele kapitalistične proizvodnje postala avtomatizirana do te mere, da potreba po refleksiji o nas samih in kritični drži do dogajanja močno bledi celo v vedno večji družbeni, socialni in okoljski krizi?

No, tukaj je še en trend: sodobne zelo široke rabe besedne zveze »kritično mišljenje« nakazujejo razumevanje, ki se drastično oddaljuje od začrtane filozofske ambicije: v marketingu, če vzamemo le en primer, bo kritično mišljenje, tokrat že vidno instrumentalizirano za čisto določene potrebe, predstavljalo vsak kognitivni napor ali celo ime za promocijo idej znotraj nekega področja, predvsem pa bo namig za ustvarjalno reševanje težav v polju oglaševanja. V inženirstvu bo uporabljeno zaradi očitno zaželene miselne analitičnosti, kajpak ob začetni predpostavki, da so inženirji preveč podvrženi tehnično obarvanemu motrenju sveta s premalo duhovne orientacije. V času pandemije koronavirusa pa se nenadoma uporablja kot nekakšen kompas racionalnosti v boju proti teorijam zarot in drugim vrstam nedokazanih trditev, ki so zadnje čase ugrabile javne razprave. Kritično mišljenje nam bo, tako obljubljajo, pomagalo najti potreben stik z znanostjo in celo reševati javno zdravje. V času hitrih tehnoloških sprememb in interneta, ki nam v nekaj pičlih sekundah ponuja dostop do ogromnih količin informacij, nam bo v pomoč, kako izluščiti in poiskati tiste verodostojne med njimi, saj tovrstno znanje največkrat ni zanesljivo in točno. Če smo pozorni, takoj

opazimo, da postaja kritično mišljenje zreducirano zgolj na kriterij merjenja njihove verodostojnosti; uporabljati moramo tiste podatke, ki so znanstveno utemeljeni. Ob tem se težko izognemo vtisu njegove pojmovne arbitrarnosti: kritično mišljenje je postalo votlo po pomenu, v sferi nečesa univerzalno zaželenega je postalo povsod navzoče in na vrhu jezika se vedno bolj pojavlja kot magična beseda za iznajdljivost, kreativnost in iskanje praktičnih rešitev. Ko lahko z dodanim, toda ne povsem definiranim miselnim naporom rešimo vsako situacijo ter morebitno zagato v šoli, družbi, ekonomiji, osebnem življenju in končno tudi v javnem zdravstvu.

Težave z večpomenskostjo kritičnega mišljenja so se začele že prej, kajti tudi njegove navidezno manj problematične artikulacije so morda znak za vnovični konceptualni razmislek o njegovem poslanstvu in definiciji. V ožjem in bolj pedagoškem smislu je bilo »refleksivno mišljenje« ameriškega filozofa Johna Deweyja ena njegovih prvih osmislitev (Rodgers 2002). Toda če upoštevamo samo vsebino izrazov »kritičnost« in še bolj »mišljenje«, ne moremo mimo kompleksnih teorij klasičnih avtorjev, kot so Platon, Aristotel, Roger Bacon, René Descartes ali John Locke. Tudi sama beseda kritičnost prihaja iz grškega glagola *krínein* in pomeni »razdeliti« ali »presoditi«. Kakorkoli je tovrstna utemeljenost na presojanju danes semantično zbledela, je v svoji specifičnosti to precej unikatna miselna dejavnost: o kritičnosti ne govorimo kot o miselni aktivnosti, ki bi lahko pripeljala v »kritiziranje«, tj. nekakšno izražanje negativne sodbe, zavračanje, ugotavljanje slabosti ali napak v nekem stališču, morda tudi do oblikovanja nezadovoljstva,

ampak je preprosto presoja, kjer smo se vzdržali svojega vnaprejšnjega stališča, preden smo nekaj ocenili. Kritičnost v spoznavnem smislu, če pomislimo na nemškega idealističnega filozofa Immanuela Kanta, bi bila pozicija, ki nasprotuje dogmatizmu, pri katerem gre za »nekritično« sprejemanje in vrednotenje stališč na podlagi prepričanja, da nekaj zanesljivo vemo, ali na drugi strani skepticizmu, ki zavrača možnost, da bi sploh kaj vedeli. Nasprotno bo nekdo, ki stavi na kritičnost, gojil distanciranje in zadržanost glede vednosti, kaj točno lahko vemo in česa ne.

Seveda je kritično mišljenje danes prešlo v nekakšen intelektualno-kulturni kanon, ki se v kurikulum slovenskega šolstva in izobraževanja šele dodobra prebija, a je na globalni svetovni ravni že dolgo njegov integralni del. Osrednji del težave z njim, kot vidimo, se skriva že v njegovi začetni opredelitvi in s tem predstavlja svojstveno zamejitev. Ali morda drži, da lahko z njim opišemo zgolj stroge miselne postopke razločevanja, identifikacije, analize in vrednotenja, v širšem smislu pa filozofsko metodo, ki temelji na pravilih dobrega sklepanja, njegovi uveljavitvi v konkretni in največkrat tudi družbeni praksi? Je zavezano poznavanju neformalne logike in teorije argumentacije, kjer so kritično misleči osebi na voljo in v pomoč določeni logični in »mišljenjski« principi, ali ga moramo opisati kot neke vrste kognitivno veščino, s pomočjo katere ravnamo razumno, smiselno in koristno? Kaj ga dela za kanon človekovega ravnanja tudi v vsaki izmed znanosti ter, nenazadnje, vodilo v ravnanju intelektualca, zaradi česar je s svojo univerzalnostjo »uporabno« v vseh sferah znanja, spretnosti in ravnanj?

Zdi se, da je opisano pojmovanje že ves čas preozko, čeprav definicije variirajo. Če povzamemo zgolj delček seznama, ki ga navaja Matthew Lipman (1992, str. 4), eden od pionirjev filozofije za otroke, lahko kritično mišljenje opredelimo kot (a) razumno refleksivno razmišljanje, ki se osredotoča na odločanje o tem, kaj verjeti ali storiti (Robert Ennis); kot (b) razmišljanje, ki nam pomaga pri reševanju problemov in sprejemanju odločitev (Robert Sternberg); kot (c) mišljenje, ki omogoča prenos kritičnih spretnosti na izobraževalne predmete (John McPeck); kot (d) usmerjenost v formalne vidike mišljenja (Eugene Garver); kot (e) mišljenje, ki si prizadeva premagati pristranskost, predsodke in stereotipe (Richard Paul); kot (f) mišljenje, katerega cilj je zaščititi nas pred prevarami drugih in pred samoprevaro (Richard Paul); kot (g) refleksivni skepticizem (John McPeck), ter kot (h) mišljenje, ki je usmerjeno v povezovanje misli in delovanja (J. R. Martin) ali preprosto kot nekakšno »mišljenje o mišljenju«.

Vsenavzočni imperativ, torej samo dejstvo, da je kritična miselnost po sebi brezpogojno univerzalno zaželena lastnost, je zanimiv po sebi: kar si soglasno želimo, je oblikovanje v kritično osebo, k čemur prispevata vzgoja in izobraževalni procesi, zaradi česar se ponuja kot izziv za vzgojitelje, didaktike in pedagoge. Toda kritični smo nadalje tudi kot zasebniki: v vsakdanjem življenju, kot »nepomembni« misleci in bralci knjig, na delovnem mestu in doma. Takšni smo kot politična bitja, ki stopajo v družbeno skupnost, torej kot državljani. Nenazadnje temu sledijo raziskovalci in znanstveniki, ko se s skepso lotevajo metod in novih znanj ali jih na ta način šele odkrivajo.

Lipman (1992) je dolgo nazaj zaznal »institucionalizacijo« kritičnega mišljenja, ki se je prebilo v vse kotičke sveta izobraževanja, čeprav se je razširilo tudi preko njegovih meja. Osnovno nit, kako izboljšati naše mišljenje in poskrbeti za skrbno in konstruktivno miselno presojo, so kasneje psihologi nadgradili in zato skovali izraz »metakognicija« (Dwyer, Hogan in Stewart, 2014): ta se pojavlja kot nekakšna psihološka vrlina, kot pozorna analitičnost, natančnost v mišljenju, skrbnost v tehtanju in presoji, morda tudi bistrost ali bistroumnost. Pojavilo se je pričakovanje, da morajo otroci, učenci, dijaki, študenti, pravzaprav vsakdo, postati ne samo analitični in natančni, temveč tudi učinkoviti. Vendar se pri tem različne »rabe« niso ustavile, napredujoča vseprisotnost kritičnega mišljenja kot univerzalnega mentalnega orodja za vse priložnosti skupaj z njegovo instrumentalizacijo je razkrila, da se je le-to začelo vedno bolj obnašati kot blago ali kot tržna znamka v času neoliberalne kapitalske logike v sodobni družbi. Kot ublagovljeno pa po nujnosti ostaja razvrednoteno, brezsubstančno in prazno. Če je trditev točna, si ga, do konca razvodenelega in predrugačenega, sploh ne bi smeli želeti – še več, morali bi ga zavračati.

Zakaj mislim, da je poslanstvo kritičnega mišljenja po tem razumevanju postalo podvrženo končni prilastitvi in nikakor ne zgolj naključni zlorabi, zaradi česar je ogroženo? Tovrstne »ugrabitve« prepoznamo po tem, da je v njih kritičnost postala v temeljnem smislu nekritična, da je postala nekakšno nekritično mišljenje. Zgolj predpostavil sem, da je empiričnost takšnega spoznanja zadostno nakazana in da so nas njegove številne sumljive uporabe pripeljale do

točke, ko moramo ponovno premisliti, ali si ga v tej obliki sploh še želimo prepoznati kot sprejemljivega. Naloga vseh, ki se z njim ukvarjajo ali delujejo v smeri njegovega razvoja in podpore, bi potemtakem morala biti, da preizprašajo nove okoliščine, in tudi, v kakšnem smislu so izkoriščane oblike kritičnega mišljenja sploh še vredne izbire.

Poglejmo nanj še z drugega zornega kota. Kaj se je zgodilo, da je nekaj tako filozofskega, kot je vsaj navzven in za površen pogled kritično mišljenje, postalo instantno uporabno blago za široke množice? Je ugotovitev vseeno zastavljena preveč ostro in bi morali biti njegovega »širjenja« celo veseli? Na tej točki potrebujemo širši premislek. Končno bi nas moralo zanimati, kako je možno, da v filozofiji, ki največkrat v očeh javnosti velja za skrajno nekoristno in nesmiselno besedičenje, toliko ljudi zelo različnih profilov nenadoma vidi nekaj uporabnega zase? Tovrstni pogled postane še bolj paradoksalen, če upoštevamo siceršnjo diagnozo mentalnega ali duhovnega stanja družbe, po kateri smo že desetletja deležni popolnega razkroja mišljenja in s tem tudi človekove kritične drže, ki se v dobi neoliberalne hegemonije samo še pospešuje. Kar nas pripelje do začudenja ob dveh hkratnih tendencah: po eni strani lahko v sodobnem svetu opazujemo popolno poplitvenje mišljenja in promocijo kognitivne otopelosti ter vodljivosti, na drugi strani pa se ukvarjamo z opisanim izrazitim povečanjem kritičnega mišljenja, čeprav v njegovih sumljivih »praktičnih« artikulacijah. Eden od načinov, kako zavrniti tezo o izginjanju kritičnosti v mišljenju, je zagotovo v oporekanju trditvi o dejanski »odtujitvi«, torej v razumetju, da sicer še vedno obstaja in ostaja

v svoji nedotaknjeni obliki, vendar ga številni zgolj narobe uporabljajo ali celo zlorabljajo. Razlaga v tej smeri bi bila naslednja: v bistvu se kritično mišljenje ni nikamor izgubilo in ni potrebe, da bi nas bilo strah za njegovo preživetje, le večina ga dojema narobe. Opisano stališče bi sam vzel za preveč optimistično.

Kratko slamico ob neke vrste ugrabitvi kritičnega mišljenja utegne znova potegniti filozofija, ki si ga zgodovinsko lasti, kajti po malem ji vsi jemljejo specifično področje njenih aktivnosti; za trdo znanost sicer večno nekoristnim filozofom so odvzeli in sebi »prilagodili« že marsikaj, denimo moralo in etiko, s katerima se danes najraje ukvarjajo zdravniki, teologi, pravniki in sociologi, celo politiki, pri čemer domnevno nepraktičnih filozofov raje ne vabijo medse, saj o njima menda ničesar ne vedo. Nato so v filozofiji našli in ji odvzeli še veščino dobre argumentacije in logiko, tako da na njun račun zdaj dobro živijo prav vsi, od trenerjev in svetovalcev, menedžerjev, piarovcev, komunikatorjev do retorikov, poslovnežev, politikov in javnih razpravljavcev. Ali so filozofi dovolj močno oporekali prilaščanju, utegne zanje kmalu postati skorajda eksistenčno vprašanje preživetja. Upajmo, da se ga lotijo in poiščejo prave odgovore: nihče drug ni namreč bolj poklican opraviti refleksijo o tem, zato bodo zanjo morali poskrbeti kar sami.

Literatura

Dwyer, C. P., Hogan, M. J., Stewart, I. (2014). *An integrated critical thinking framework for the 21st century. Thinking Skills and Creativity,* 12, 43–52.

Lipman, M. (1992). *Criteria and Judgment in Critical Thinking. Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines,* 9/4, 3–4.

Rodgers, Carol. (2002). *Defining Reflection: Another Look at John Dewey and Reflective Thinking*. Teachers College Record, 104, 842–866.

Prispevek temelji na članku *Kritičnost in nekritičnost kritičnega mišljenja,* ki je bil 16.12.2021 objavljen na spletni strani portala *Alternator*.

KDO RAZMIŠLJA KRITIČNO?

Tiskovina, izdana ob UNESCO svetovnem dnevu filozofije 2022

www.danfilozofije.net

uredila in pregledala: **dr. Miha Debenak in dr. Tomaž Grušovnik**

ilustracija, oblikovanje in prelom: **mag. Luka Mancini**

Založila: **Pedagoški inštitut in Urad za UNESCO**

Ljubljana, 2022

www.danfilozofije.net

PEDAGOŠKI INŠTITUT

SΦD

svetovni dan filozofije